

พุทธศิลป์: ถิ่นไทย

ศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา

Buddhist Art: Thai region, Her Art for Buddhism

ชัยภรณ์ สุขประเสริฐ*

บทคัดย่อ

พุทธศิลป์คือรูปเปรียบหรือรูปแทนพระพุทธเจ้า เป็นงานศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อสอนของตอบ และรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนาที่มุขย์สร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพอใจ ที่ແงะไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุถวายเพื่อเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธศาสนาเป็นการส่งเสริม เผยแพร่ เป็นสิ่งที่อยู่ในเนื้มน้ำร่วมกัน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตน ในแนวทางที่ดีงามตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา

ประเทศไทยมีประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาระจាតามายาวนาน ดังนั้นในประเทศไทยจึงมีพุทธศิลป์เป็นจำนวนมาก พุทธศิลป์ที่ปรากฏในประเทศไทยเริ่มมีให้เห็นเป็นหลักฐานที่ยังคงเหลืออยู่ก็คือในสมัยสุโขทัย และสมัยกรุงศรีอยุธยาทำให้เราได้เห็นร่องรอยความงดงาม ความศรัทธา ความเชื่อ และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของไทยได้เป็นอย่างดี แต่แม้ว่าพุทธศิลป์จะทำหน้าที่สื่อสารศรัทธา เจตนา และแนวความคิดของผู้สร้างอย่างดียิ่ง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าเริ่มจะมีพุทธพาณิชย์เข้ามาเจือปนแล้ว

คำสำคัญ: พุทธศิลป์, ถิ่นไทย, ศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา

Abstract

Buddhist art is Buddha image or representative which is created for Buddhism. This has been created by humans for beauty, for inherent pleasure, based on the Dhamma in material style and for the Buddha's commemoration. It promotes the dissemination, persuasion of Buddhist mind for better confidence, good conduct in accordance with Buddhism. Thailand has been of long history along with Buddhism for long. Thus, Thailand is famous for its Buddhist art which has appeared since the Sukhothai period, Ayutthaya period as trace

*ผู้อำนวยการฝ่ายผลิตภัณฑ์สินเชื่อที่อยู่อาศัย ธนาคารกรุงไทยจำกัด (มหาชน).

of beauty, confidence, faith and Thai history. Although the Buddhist art works as the creator's medium of faith, intention and concept, it is inevitable that it starts out to be Buddhist commerce too.

Keywords: Buddhist Art, Thai region, Art for Buddhism

บทนำ

พุทธศิลป์เป็นงานศิลปะ เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนองตอบและรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนา โดยตรงทั้งในด้านจิตกรรม ประดิษฐกรรม และสถาปัตยกรรม ที่มุ่งเน้นสร้างสรรค์ขึ้นเป็นความงาม เพื่อความพ่อใจที่แฟ่ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุวิวัฒนาการเพื่อเป็นพุทธบูชา เนื่องในพระพุทธศาสนาเป็นการส่งเสริมเผยแพร่ เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ดีงามตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา โดยสิ่งที่ผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิด โดยไม่เลือกว่าจะเป็นลักษณะ啥ๆ หรือเกรวาว ดังจะเห็นว่างานศิลปะที่ปราภภูอยู่ในรูปแบบของงานที่ผู้สร้างมักจะสื่อหลักธรรมสอนอยู่ด้วย และสร้างในวัดเพื่อพุทธบูชา เพื่อการปลูกสร้าง เตือนใจ เป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่ง

วัด ชุมชน และพุทธศิลป์ เป็นสิ่งที่เอื้อผูกพันดูแลซึ่งกันและกันมาโดยตลอด แต่ในปัจจุบัน กลับเห็นค่านิยมการสร้างพุทธศิลป์ที่ผิดแปลงออกจากในอดีต อาทิ การสร้างพระพุทธรูปวนโกกี (http://www.tumsrivichai.com) เป็นรูปเคารพแทนมหาเศรษฐี ในสมัยพุทธกาลจำนวน 9 ท่าน ซึ่งท่านเหล่านี้มีความมั่งคั่งในโลกทรัพย์ มาสร้างเป็นพระพุทธรูป 9 หน้า เพื่อสื่อความหมายถึงความก้าวหน้า ชราพุทธที่ไม่รู้ความนัยจึงกราบไหว้เศรษฐีเหล่านั้นด้วยคิดว่าเป็นพระพุทธรูปปางหนึ่ง และอีกกรณีหนึ่งคือการบูชารูปปั้นชูชก หากได้กราบไหว้ชูชกจะให้ผลสำเร็จทางด้านการค้าขาย โดยเฉพาะในเรื่องการขอ ไม่ว่าใครจะ

ขออีเรกี๊ได้รับสมความประณานาทุกสิ่ง รศ.ดร.สุภาพรรณ ณ บางซั้งได้กล่าวว่า เรื่องชูชก ที่เป็นตัวละครปราภกอยู่ในพระเวสสันดรชาดก อธิบายว่า การบูชาชูชกเป็นเรื่องไม่ถูกต้อง เพราะพระพุทธเจ้าสอนว่าให้บูชาบุคคลที่ควรบูชา สำหรับชูชกเป็นคนที่ไม่ควรบูชา ในคัมภีร์พระไตรปิฎกระบุไว้ว่าชูชกเป็นบุรุษโทษ ไม่มีความดีสักข้อเลย ไม่ควรที่จะหยิบยกมาเชิดชูบูชา (<http://www.kapook.com/view/51464>) และแม้แค่การสร้างพระพุทธรูปปางพิสิตร พระพุทธรูปนั่งชันเข่าห้อยขา แขนข้างหนึ่งวางบนหัวเข่าที่ชันที่ชาวบ้านเรียกว่า ปางເອາທີສບາຍໃຈก็แล้วกัน แต่เจ้าอาวาสปฏิเสธว่าไม่ใช่รูปปั้นพระพุทธรูป แต่เป็นรูปปั้นเจ้าแม่กวนอิม แต่ก็ยอมรับรูปปั้นดังกล่าว ทำให้คนสนใจมาเข้าวัดทำบุญมากขึ้น (<http://www.manager.co.th>) หรือการสร้างพระพุทธรูปปางหน้าตาปากบวม ที่สำนักพระพุทธศาสนาอย่างต้องออกมารติว่าไม่เหมาะสม คำตามจึงมีว่า ศิลปะเหล่านี้จัดเป็นพุทธศิลป์แบบปลอมหรือไม่เป็นศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนา และรับใช้พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงหรือไม่? หรือเป็นเพียงรูปปั้นที่สร้างขึ้นมาเพื่อการค้า จึงใจเพื่อการท่องเที่ยว ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับหลักธรรมเสื่อมไปกับกาลเวลาหรืออย่างไร?

จุดกำเนิดของงานพุทธศิลป์ในพระพุทธศาสนา

จุดกำเนิดของงานพุทธศิลป์ เชื่อว่ามีจุดกำเนิดมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล อย่างน้อย ก็การสร้างสตุป ที่น่าจะมีการก่อสร้างมาแล้ว อาทิ

ในมหาปรินิพพานสูตร ได้กล่าวว่า พระอานනทกระได้ทูลถามพระพุทธเจ้าก่อนเด็จดับขันรปรินิพพานว่า จะให้จัดการพระสรีรังคารของพระองค์อย่างไร พระพุทธองค์ทรงตรัสว่าให้จัดการดังเช่นพระศพของพระมหาจักรพรรดิ โดยทั่วไป คือให้ประชุมเพลิงและบรรจุ(เดาธุลี) พระอังค์การไว้ในพระสตุป ที่ตั้ง ณ ทางแพร่ง หรือทางหลักของการสัญจรไปมา (ท.ม. (ไทย) 10/152-162/126-136.)

ส่วนในพาทิยสูตร ได้กล่าวว่า ท่านพาทิยะ ทarujiริยะกุลบุตร ได้ถูกแม่โคจูกอ่อนชวดเสียชีวิต พระพุทธเจ้ากลับจากเสด็จบินหาดในพระนครสาวัตถี ได้ตรัสให้กิจฉัทหงายช่วยกันจับสรีระของท่านยกขึ้นวางบนเตียง แล้วนำไปเผา แล้วให้ทำสตุปไว้ (ช.อ. (ไทย) 25/10/183-187)

จุดกำเนิดของพุทธศิลป์ น่าจะสร้างขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง และมีวิวัฒนาการของงานพุทธศิลป์ขึ้นเคียงกับเผยแพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว มีทั้งความคงดง มีสุนทรีย์ สื่อความหมาย ช่วยถ่ายทอดหลักจริยศาสตร์ได้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสื่อธรรมะที่สำคัญที่ใช้สอนจริยธรรมให้กับผู้คนได้ดี พุทธศิลป์มีส่วนสำคัญในการช่วยสืบสานพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาได้จนถึงในปัจจุบัน

พุทธศิลป์: ในนานาความหมาย

รศ.ส่งวน รอดบุญ (2529: 190) ได้ให้ทัศนคติเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไว้ว่า...พุทธศิลป์ (Buddhist Art) หมายถึงศิลปกรรม ซึ่งสร้างขึ้นรับใช้พระพุทธศาสนาโดยตรง ทั้งในจิตกรรม ประดิษฐกรรม และสถาปัตยกรรม ทั้งใน ลัทธิ Hinayana (ເກຣະວາ) และลัทธิ Mahayana (ອາຈາຣີຍາວາ)

พุทธ ความหมายคือ ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้ตรัสรู้ ผู้ตั้นแล้ว ผู้เบิกบาน ท่านผู้รู้อริยสัจสี่ อย่างถ่องแท้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2553: 268.) ศิลปะ ความหมายคือ ฝีมือ ความฉลาดในฝีมือ การแสดงออกมาให้ปรากฏอย่างงามน่าชม วิชาที่ใช้ฝีมือวิชาชีต่างๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2553: 390.) ศิลปะ หรือ ศิลป์ เป็นการกระทำหรือ ขั้นตอนของการสร้างชิ้นงานศิลปะ โดยมุนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์สุนทรียภาพ จินตนาการ หรือ การสร้างจากอารมณ์ในภาวะต่างๆ ของมนุษย์ จะเป็นผลงานแห่งความคิดและการรังสรรค์ ที่แสดงออกมาในรูปลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ก่อให้เกิดอารมณ์ ความรู้สึก ในความงดงาม ความชอบ ความพึงพอใจ ความประทับใจ หรือเกิดความสะเทือนใจ มีอารมณ์ ชื่นชม ชอบ รัก ไม่พอใจ เกลียด ชิงชัง เป็นต้น

ในขณะที่ พระยาอนุมานราชธน (เสถียร โกเศศ) ได้กล่าวว่า ศิลปะ หมายถึง งาน อันเป็นความพากเพียรของมนุษย์ ซึ่งต้องใช้ความพยายามด้วยมือและด้วยความคิด (พระยาอนุมานราชธน (เสถียร โกเศศ), 2515: 21.) อาจารย์เขียน ยิ่มศิริ (2514: ไม่ปรากฏ เลขหน้า) ได้ให้ความหมายของคำว่า ศิลปะ ไว้ว่า ศิลปะคือการสะท้อนออกของจิตใจคนออก มาเป็นรูป (From) และในขณะเดียวกันในมุมกลับ ศิลปะสะท้อนให้เห็นถึงชีวิตและชีวิตสะท้อน ให้เห็นศิลปะ พระไฟศาลา วิสาโล (2553: visalo.org.) ได้กล่าวถึงศิลปะเป็นเรื่องของความงาม ซึ่งสามารถสร้างความตื่นตาตื่นใจจนเกิดอาการตะลึงงัน หรือสะกดใจให้เกิดความลุ่มหลง อย่าง ชิดใกล้ได้ครอบครอง (พุทธศาสนาเรียกว่า ราคะ) แต่ในอีกด้านหนึ่ง ศิลปะสามารถเป็นสื่อ ให้เราเข้าถึงความดีและความจริงได้ กล่าวคือ บันดาลใจให้เกิดครรثارาในสิ่งดีงาม หรือน้อมใจ ให้เกิดความสงบ เกิดกำลังใจไฟฝันอย่างมั่นคงในอุดมคติ อีกทั้งสามารถเปิดเผยความจริง ของชีวิตให้เราได้ประจักษ์ รู้เท่าทันมายาจันละวางได้ ศิลปะชั้นครูยังสามารถยกจิตสู่สภาวะ เห็นอิโลกเหనอสามัญ (transcendence) คือสภาวะที่จิตได้สัมผัสกับความจริงขั้นสูงสุดหรือ ประมัตถ์ เช่น ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติและจักรวาล สภาวะที่อัตตาตัวตนได้ เลื่อนหาย ไม่มีเส้น แบ่งระหว่างฉันกับโลกอีกต่อไป อยู่เหนือสมมติบัญญัติหรือความจริงแบบ ทวินิยม (dualism) เป็นสภาวะที่จิตเปี่ยมด้วยเมตตากรุณาอย่างไม่มีประมาณ ศิลปะสามารถ เป็นสื่อนำผู้คนเข้าถึงมิติที่ลึกซึ้งสูงสุด ในทางศาสนาธรรมได้

จุดเชื่อมบรรจบระหว่างศิลปะกับพุทธศาสนา คือการสื่อสารด้วยศรัททา กล่าวคือ

เมื่อคนๆ หนึ่ง ซึ่งมีความทุกข์กลัดกลั้นใจ ท้อแท้ในชีวิต ได้มานั่งอยู่ตรงพระพักตร์ พระพุทธรูปในโบสถ์ ได้เห็นพระพักตร์อันสงบนิ่ง สายพระเนตรแห่งความเมตตา ที่หอดมองลงมา พลุ่นความรุ่มร้อนใจก็มลายหายสิ้น เหมือนมีหยาดน้ำทิพย์มาคลโไม่ใจ ก่อความเย็น ชุ่มชื่นสบายใจ ทุกข์สงบ ระงับด้วยอานุภาพแห่งความศรัทธาต่อพุทธศิลป์นั่นเอง

พระราชวรมนูนี (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า พุทธศิลป์ คือเจดีย์ที่ เครื่องนับถือ บุคคล สถานที่ หรือวัตถุ ที่สมควรเคารพบูชาเจดีย์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้ามี 4 ประเภทคือ 1) ราชเจดีย์ คือสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 2) บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือ สถานที่ ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย 3) ธรรมเจดีย์ คือสถานที่บรรจุพระธรรมหรือบรรจุ พระพุทธพจน์ 4) อุทเทสกเจดีย์ คือพระพุทธรูป ทางด้านศิลปกรรมไทย หมายถึงสิ่งที่ก่อเป็น ยอดแหลม เป็นสถานที่บรรจุสิ่งที่เครื่องนับถือ เช่น พระบรมสารีริกธาตุ พระอรหันตธาตุ อัฐของเจ้าเมือง พระมหากษัตริย์ และอัฐของบรรพบุรุษ เป็นต้น (พระราชวรมนูนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2540: 5)

ดังนั้น พุทธศิลป์ จึงมีความหมายถึงงานศิลปะที่สร้างขึ้นมาเพื่อเป็นการอุทิศ และรับใช้ ด้านพระพุทธศาสนาโดยตรง ก่อให้เกิดความศรัทธา ความเชื่อ ความเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา โดยอาศัยองค์รวมของการสืบทอดอาชญาพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป

พุทธศิลป์: ถิ่นไทย

พุทธศิลป์ในประเทศไทยมีเป็นจำนวนมากเนื่องจากได้รับเอาไว้ตั้งแต่โบราณ จนบรรลุนิติกรรมเนี้ยม
ประเมณ ศิลปะ ความเชื่อถือและการเคารพนับถือพระพุทธรูปจากอินเดียเกือบทั้งหมด
พุทธศิลป์ได้มีการสร้างติดต่อกันมาหลายร้อยปีแล้ว ทั้งนี้พระพุทธรูปได้เป็นศาสนา
ประจำชาติไทยมาเป็นเวลาห้านาน

พบว่ามีเมืองโบราณและหลักฐานทางศิลปกรรมที่มีการแพร่กระจายมากในทุกภูมิภาค ของดินแดนไทย มีปรากฏอยู่ในดินแดนหลายพื้นที่ เริ่มต้นจากบริเวณภาคกลางตอนล่างที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนที่ติดกับริมทะเลตั้งแต่จังหวัดเพชรบุรี ราชบุรี นครปฐม เมืองอุ่ทอง แพร่ขึ้นไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง 2 ฝั่ง ตั้งแต่ จังหวัดสิงห์บุรี ชัยนาท ลพบุรี สระบุรี นครนายก และขึ้นไปภาคเหนือตอนบนคือเมืองหริภุญชัย จังหวัดลำพูน ในฝั่งตะวันตก ได้แก่ จังหวัดลพบุรี สระบุรี นครนายก ไปยังฝั่งตะวันออกทั้งหมด ตั้งแต่ปราจีนบุรี ชลบุรี จันทบุรี และได้ขึ้นไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในเขตอีสานใต้ และอีสานเหนือ ทั้งหมด (ศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 78) และมีปรากฏที่ไซา นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี เป็นต้น

จิตกรรมไทยภาพเขียน ที่มีลักษณะเป็นแบบอย่างของไทยที่แตกต่างจากศิลปะของชนชาติอื่นอย่างชัดเจน เป็นลวดลายที่มีชื่อเรียกต่างๆ กัน ซึ่งนำรูปร่างจากธรรมชาติมา

ประกอบ เช่น ลายกนก ลายกระจัง ลายประจایาม ลายเครื่องถาน เป็นต้นหรือเป็นรูปที่มารจากความเชื่อและคตินิยม เช่น รูปคน รูปเทวดา รูปสัตว์ รูปยักษ์ เป็นต้น จิตกรรมไทยเป็นศิลปะที่มีความประณีตสวยงาม แสดงความรู้สึกชีวิตจิตใจและความเป็นไทยที่มีความอ่อนโยนและมุนลงาม สร้างสรรค์สืบท่อ กันมาตั้งแต่อดีต จนได้ลักษณะประจำชาติ มีลักษณะประจำชาติที่มีลักษณะและรูปแบบเป็นพิเศษ นิยมเขียนบนผ้าผนังภายนอกอาคารที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา และอาคารที่เกี่ยวกับบุคลคลัชั้นสูง เช่น โบสถ์ วิหาร พระที่นั่ง วัง บันไดผ้า บันกระดาย และบนสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ โดยเขียนด้วยสีผุน ตามกรรมวิธีของช่างเชียงไหยาและโบราณ เนื้อหาที่เขียนมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตพุทธ พุทธประวัติ ทศชาติชาดก ไตรภูมิ วรรณคดีและชีวิตไทย พงศาวดารต่างๆ ส่วนใหญ่นิยมเขียนประดับผนังพระอุโบสถวิหารอันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประกอบพิธีทางศาสนา ประดิษฐกรรมไทยเป็นผลงานศิลปะที่แสดงออกโดยกรรมวิธีการปั้น การแกะสลัก

การหล่อ หรือการประกอบเข้าเป็นรูปทรง 3 มิติ ซึ่งมีแบบอย่างเป็นของไทยโดยเฉพาะวัสดุที่ใช้ในการสร้างมักจะเป็นดิน ปูน หิน อิฐโลหะ ไม้ งาช้าง เข้าสัตว์ กระดูก ฯลฯ ผลงานประดิษฐกรรมไทย มีทั้งแบบมนต์ต่า มนต์สูง และloyตัว งานประดิษฐกรรมมนต์ต่าและมนต์สูงมักทำเป็นลวดลายประกอบกับสถาปัตยกรรม เช่น ลวดลายปูนปั้น ลวดลายแกะสลักประดับตามอาคารบ้านเรือนโบสถ์วิหาร พระราชวัง ฯลฯ ลอยตัว มักทำเป็นพระพุทธรูป เทวรูป รูปเคารพต่างๆ ตุ๊กตา ภาชนะดินเผา ตลอดจนถึงเครื่องใช้ต่างๆ ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามสกุลช่างของแต่ละห้องถิน หรือแตกต่างกันไป ตามคตินิยมในแต่ละยุคสมัย โดยทั่วไปแล้วเรามักศึกษาลักษณะของสกุล ช่างที่เป็นรูปแบบของศิลปะสมัยต่างๆ ในประเทศไทยจากลักษณะของพระพุทธรูป เนื่องจาก เป็นงานที่มีวิวัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน จัดสร้างอย่างปราณีตบรรจง ผู้สร้างมักเป็นช่างฝีมือที่เชี่ยวชาญที่สุดในห้องถินหรือยุคสมัยนั้นเป็นประดิษฐกรรมที่มีวิธีการจัดสร้างที่เปี่ยมด้วยศรัทธา

สถาปัตยกรรมไทย เป็นศิลปะการก่อสร้างของไทย อันได้แก่อาคาร บ้าน เรือน โบสถ์ วิหาร วัง สุกุล และสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ที่มีมูลเหตุที่มาของการก่อสร้าง การก่อสร้างอาคารบ้านเรือนในแต่ละห้องถิน จะมีลักษณะผิดแผลแตกต่างกันไปบ้าง ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ และคตินิยมของแต่ละห้องถิน แต่สิ่งก่อสร้างทางศาสนาพุทธมักจะมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะมีความเชื่อความศรัทธาและแบบแผนพิธีกรรมที่เหมือนๆ กัน สถาปัตยกรรมที่มักนิยมนำมาเป็นข้อศึกษามักเป็นสกุล เจดีย์ โบสถ์ วิหารหรือพระราชวัง เนื่องจากเป็นสิ่งก่อสร้างที่คงทน มีการพัฒนารูปแบบมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน และได้รับการสรรค์สร้างจากช่างฝีมือที่เชี่ยวชาญ พร้อมทั้งมีความเป็นมาที่สำคัญครั้งการศึกษา

พุทธศิลป์: ส่วนมากสร้างในวัด

พุทธศิลป์ส่วนมากสร้างขึ้นในปริมณฑลของวัด เพราะศิลป์หรือช่างจะแสดงเจตจำนงในการเนรมิตศิลปกรรมด้วยพลังศรัทธา และเป็นพุทธบูชา เป็นต้น (สงวน รอดบุญ, 2535: 481) เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ศิลปะกล่างเป็นเครื่องมือชี้ชวนให้เข้าวัด พุทธศิลป์ในวัด พุทธศิลป์ เป็นสถาปัตยกรรม อاثิ เช่น พระวิหาร พระเจดีย์ พระปรางค์ หอไตร ศาลา ใบเสมา และประติมากรรม อاثิ พระพุทธรูป และภาพจิตรกรรมซึ่งเป็นพุทธศิลป์ฝาผนังที่ วัดไว้ในพระอุโบสถในพระวิหาร พุทธศิลป์จึงเปรียบเสมือนเป็นสื่อนำในการรับรู้ ความเข้าใจ ในหลักธรรม ให้มีจิตใจเป็นบุญเป็นกุศล พระพุทธรูปจึงถูกสร้างสรรค์ออกแบบมาเมื่อมองพิศแล้ว ให้เกิดความรู้สึกอิ่มเอม มีปีติยินดีเป็นสุข

ใบเสมา ที่วัดเขาอังคาร gapoy ดร.ชยาราณ สุประเสริฐ ถ่ายวันที่ 4 กันยายน 2559.

หลักเลี่ยง โดยทั่วไปจะทำจากหินที่สกัดขึ้นให้เป็นแผ่นแบน

(พิทยา บุนนาค, ไม่ระบุปีที่พิมพ์, หน้า 38)

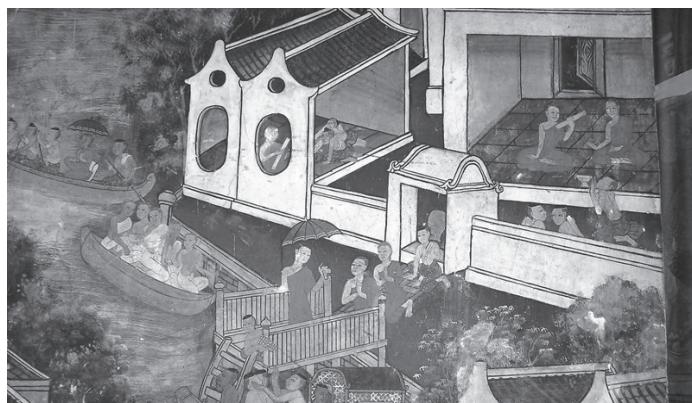
ใบเสมาอยู่กับวัด วัดมีใบเสมาพระใบเสมาเป็นหลักเขตหรือสิทธิ์ เป็นเขตกำหนดด เป็นที่ร่วมกระทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ (โฉด กัลยาณมิตร, พจนานุกรม. 2548: 500) เช่น ใบเสมาที่ใช้ปักล้อมพระอุโบสถ กำหนดเป็นเขตที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรม ใบเสมาที่ปรากฏมัก จะทำจากหิน หรือที่เรียกว่าหินศิลาหรือหินทราย ใบเสมาหินเป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่ง

งานพุทธศิลป์ มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่สมัยโบราณถึงปัจจุบันงานศิลปะ ในแต่ละยุคสมัย จึงเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปตามความนิยม และการถ่ายทอดเล่าขาน เรื่องราว ต่างๆ พุทธประวัติที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ช่างศิลป์จึงได้นำอุปกรณ์ถ่ายทอดผ่านงาน ศิลปะ ในรูปแบบต่างๆ ทั้งจิตรกรรมฝาผนัง งานประติมากรรม งานปั้นดินเผา แกะสลักหิน ประเกท ต่างๆ และแกะสลักไม้ต่างๆ ส่วนมากจะเป็นการเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องราว ที่สามารถศึกษาได้จากการพัฒนาฝาผนังของโบสถ์ วิหาร วัด กำแพง ปราสาท พระราชวัง อاثิ

จิตรกรรมฝาผนัง วัดราชสีหาราม กรุงเทพฯ (ฝั่งธนบุรี)

ซึ่งไม่ใช่เรื่องราวของพุทธประวัติอย่างเดียว ศิลปะบางรูปแสดงถึงวิถีดำเนินชีวิต เเล่ำเรื่องราวของวิถีชีวิตของชุมชนสมัยนั้น ของผู้คนในสังคมไทยด้วย ทำให้คนรุ่นหลังได้รับรู้ เรื่องราวในอดีต หรือแม้แต่เหตุการณ์บ้านเมืองในอดีต อย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังของ วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดบวรนิเวศวิหาร เรื่องราวเกี่ยวกับการเรียนการสอนในอดีต

จิตรกรรมวัดมังเมือง สืบสานวิถีชีวิตและการต้อนรับเจ้าเมือง

ผลงานด้านศิลปะมีร่ว่าเป็นพระพุทธรูป จิตกรรมฝาผนัง สถาปัตยกรรม ที่พบอยู่ทุกแห่งในประเทศไทย พม่า อินเดีย ลาว อินโดนีเซีย เขมร ทิเบต ล้วนเป็นเครื่องแสดงออกถึงความศรัทธาในศาสนา และให้เห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนา ความเชื่อความศรัทธาผู้สร้างงานศิลปะได้พยายามสื่อหรือสอดแทรกไว้ในงานศิลปะแต่ละชนิดเรียกได้ว่าเป็นปรัชญาศิลปะในงานพุทธศิลป์ คืองานศิลปะที่มีธรรมะในศาสนาพุทธอยู่ในงานศิลป์นั้นซึ่งมีอยู่ทุกๆ รูปแบบ ทั้งในรูปแบบของงานศิลป์วัตถุหรือพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งจะมีหลักธรรมะสอนอยู่โดยแบ่งศึกษาออกเป็นประเภทต่างๆ ทั้งพระพุทธรูป สูตรเจดีย์ อาคารสถานที่ และวัตถุสิ่งของ จึงสามารถกล่าวได้ว่างานศิลปกรรมเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์ของชาติอย่างหนึ่ง ดังนั้น การนำงานพุทธศิลป์มาเป็นสื่อในการสอนปรัชญาธรรมะต่างๆ เป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในรูปแบบหนึ่ง อาทิ การเขียนภาพจิตกรรมฝาผนังในโบสถ์วิหาร อธิบายเรื่องพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าสูป เจดีย์ พระพุทธรูปปางต่างๆ ช่วยให้ผู้คนมีศรัทธาในพระพุทธเจ้า และพุทธศิลป์ยังสื่อเพื่อความรู้ในชาดกหรือธรรมบท

ศิลปกรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมดจะสร้างขึ้นในวัด ทั้งนี้ เพราะวัดเป็นจุดศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่มีชีวิต วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นแหล่งถ่ายทอดศิลปวิทยาการและธรรมะศิลป์อย่างมีชีวิต ให้เป็นเครื่องมือสื่อสารความเชื่อในสังคม ให้เป็นสื่อในการรับรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมให้มีจิตใจเป็นบุญ เป็นกุศล เสียสละ บริจาคทาน

งานพุทธศิลป์ก่อให้เกิดผลอันเป็นคุณค่าทางจิตใจ ให้เกิดความเข้มแข็งบาน มีความสุขสงบ โปร่งเบา ร่มเย็นในจิตใจ งานพุทธศิลปะหลายชิ้นล้วนแล้วถ่ายทอดความจริงเรื่องราวต่างๆ เพื่อส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม หลักศีลธรรมความดีงาม เสริมสร้างเพื่อสื่อให้ผู้ดูสัมผัสให้เข้าถึงสัจธรรมแห่งชีวิต ไม่ว่าจะเป็นกฎหมายชาติ ความไม่เที่ยง การพลัดพราก ที่มนุษย์ทุกผู้คนต้องประสบ แม้กระนั้น พุทธศิลป์ยังถ่ายทอดความเมตตากรุณา ปลอบประโลมให้ผู้ทุกข์คลายเบาบางลง แม้กาลเวลา ก็ไม่ทำให้พุทธศิลป์คลายมนต์ขลังลงได้อาทิ พุทธศิลป์พระพุทธรูปปางถือสาลวยตัว แม้ผ่านกาลเวลา漫นานแล้ว แต่ความงดงามยังฉายแสงความเมตตากรุณามาไม่เปลี่ยนแปลง

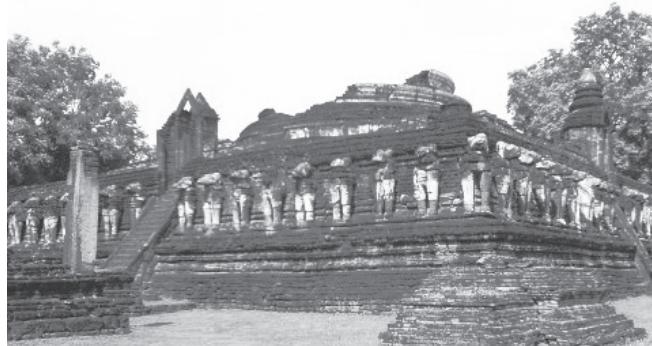

พระพุทธรูปปางลีลาloyตัว

(<http://www.manager.co.th/asp-bin/viewgallery>. เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559)

พระพุทธรูปปางลีลาloyตัว ถือได้ว่าเป็นงานประติมากรรมชั้นเยี่ยมที่ยอมรับกันว่างามอย่างมาก และมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ที่เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัย สันนิษฐานว่าได้แนวความคิดมาจากภาพพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ คงสร้างขึ้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ 19

กาลเวลาที่ยังแสดงถึงความเชื่อในอดีตสมัยได้ อาทิ วัดช้างล้อม จังหวัดกำแพงเพชร ที่มีรูปปั้นช้างรอบฐานพระเจดีย์

วัดช้างล้อม จังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งเป็นพุทธศิลป์ ด้านสถาปัตยกรรม ที่แสดงถึงคติความเชื่อที่ว่าการสร้างเจดีย์ โดยมีช้างเป็นฐาน เช่นนี้ถือเป็นการค้ำจุนพุทธศาสนาให้ลึบเนื่องตื้นไป

(ดร.ธิดา สาระยา, 2554: 118)

พระพุทธชินราช (<http://board.palungjit.org/> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.)

หากจะย้อนกลับไปดูความสัมพันธ์กันของศิลปะกับศาสนา จะเห็นว่า เพราคนเราเมื่อมีความศรัทธาในศาสนาแล้วก็จะทุ่มเทอุทิศตน และต้องการให้สิ่งใดๆ บังเกิดขึ้นกับศาสนาที่ตัวเองนับถือ ฉะนั้น ศาสนสถานแต่ละแห่งนั้นก็เกิดจากพลังศรัทธาของคนในชุมชนรวมกัน

ตัวอย่างเช่น พระเจ้าพิมพิสาร อนาคตบิณฑิกเศรษฐี และนางวิสาขा ซึ่งได้สร้างวัดรายพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อบูชาพระศาสนา เพื่อพระพุทธศาสนา และเพื่อส่วนรวมจึงทำให้เกิดประโยชน์อย่างมหาศาล ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นปีกแผ่นมาถึงปัจจุบัน

วัดเชตวันมหาวิหาร (<http://www.dhammadjak.net/forums/viewtopic.php>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.)

ภาพสลักบนแผ่นหินประดับสูป แสดงภาพของสูปในยุคการหุต – ohanorah
พุทธศตวรรษที่ ๔ ที่ยังไม่มีการสร้างรูปเหมือนของพระพุทธเจ้า
(<http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ ๑๕ กันยายน ๒๕๕๙.)

ก็อได้ว่าเป็นวัดที่มีความสำคัญอย่างมากๆ เป็นเมืองศูนย์กลางของการเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดในสมัยพุทธกาล พุทธบริษัททั่วทั้งชุมชนที่มีประสงค์จะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าจะต้องเดินทางด้านด้านมาที่สาวัตถีและวัดเชตวันมหาวิหารซึ่งพระพุทธองค์ทรงประทับจำพรรษานานที่สุดถึง 19 พรรษา

ภายในหลังที่พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จสิ้น พระองค์ได้ส่งพระธรรมทูตไปเผยแพร่พระศาสนาอย่างหลายแห่ง หลายประเทศ พุทธศิลป์ได้เคลื่อนย้ายไปสู่ประเทศนั้นๆ ด้วย โดยเมื่อปักหลักพระศาสนาไว้ ณ ที่ใด พุทธศิลป์ก็ดำรงในบริบทสังคมประเทศนั้นด้วย แม้ว่าศิลปะจะมีรูปแบบแตกต่างกัน แต่เราก็ดูออกว่าเป็นพระพุทธรูป เพราะมีลักษณะร่วมกันในบางอย่างที่ทำให้ดูออกว่าเป็นพระพุทธรูป ซึ่งมีลักษณะที่สอดคล้องกับลักษณะมหาบุรุษหลายอย่างร่วมกันอยู่ เช่น มีขนระหง่านคิ้วเรียกว่าอุณโยม มีพระเกตุมala มีพระรัศมีแสงเปล่งออกมากจากพระเศียร คล้ายดอกบัวตูมซึ้งขึ้นคล้ายเปลวไฟ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 4) พระพักตร์มีความเมตตาอย่างนี้เป็นต้น

พุทธศิลป์ในช่วงหลังพุทธกาล คือหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์ปรินพพานแล้ว พุทธศิลป์จะแสดงออกในรูปสัญลักษณ์ ธรรมจักรบ้าง มีกวางหมอบด้านหน้า หมายถึง การแสดงธรรมเทศนา หรือเป็นรูปต้นโพธิ์ มีที่ประทับว่างเปล่าอยู่ที่โคนต้นแสดงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หรือรูปพระนางสิริมหามายาทรงยืนเหนี่ยวกิ่งไม้ แสดงตอนประสูติ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 3)

ธรรมจักรเมืองครีเทฟ ([http://www.bloggang.com/viewdiary.php
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.\)](http://www.bloggang.com/viewdiary.php?entry=14)

ที่ขาดลังนอก จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นสัญลักษณ์ของเมืองทวาราวดี และพบในเมืองทวาราวดีอื่นๆ เช่น นครปฐมและราชบุรีด้วย

ภาพสลักบนแผ่นหินประดับสูง แสดงภาพของสูปในยุคการหุต – 安然อระ พุทธศตวรรษที่ 4 ที่ยังไม่มีการสร้างรูปเหมือนของพระพุทธเจ้า ([http://www.oknation.net/
blog/voranai/2013/06/13/entry-14 เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.\)](http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14)

เศียรของพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์แบบชาวกรีก ในพุทธศตวรรษที่ 6-7 ที่อาจมีเค้าพระพักตร์ของพระเจ้าเดมิตริอุส “พระผู้ช่วยให้รอด” เชื่อกันว่า รูปหลักจะนะประติมากรรมพระพุทธรูปองค์แรกของโลก ที่มีรูปร่างหน้าหน้าและการแต่งกายแบบชาวกรีกนั้น มีต้นแบบมาจากพระเจ้าเดมิตริอุส นี้เอง ([http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/
entry-14\)](http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14)

พระพุทธรูปเป็นพุทธศิลป์ พระพุทธรูปไม่ใช่รูปเหมือนของพระพุทธเจ้า แต่เป็นรูป

สัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์ พระพุทธรูปแต่ละสกุลช่าง แต่ละสมัย จะมีความแตกต่างกันด้านรูปแบบ แต่พระพุทธรูปทุกองค์ล้วนแสดงถึงสัญลักษณ์สำคัญที่เรียกว่า “มหาปูริสลักษณะ” คือลักษณะของมนุษย์ทั้ง 32 ประการ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 3)

ไม่ว่าจะปรากฏพระพุทธรูปยังประเทศที่ใดก็ตาม ผู้พบเห็นจะรับรู้ได้ทันทีว่านั้นคือพระพุทธรูป ซึ่งต่อมาได้มีการพัฒนาพุทธศิลป์ที่ได้เข้าไปสู่ประเทศต่างๆ ประเทศนั้นๆ ก็มีการปรับลักษณะพระพักตร์ความคล้ายของคนในชาตินั้นบ้าง ในแต่ละยุคสมัยได้รับอิทธิพลมาจากทางไหนก็จะมีลักษณะเอกลักษณ์ที่มีความแตกต่างกัน ตามแต่ที่มาและที่ไป แม้จะมีความแตกต่างกันด้วยรูปลักษณะของคนในชาตินั้นๆ แต่สาระสำคัญคือให้ทราบว่า�นั้นคือองค์แทนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กราบพระองค์ท่านแล้วก็ให้ระลึกนึกถึงพระคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ พระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระกรุณาริคุณ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พุทธศิลป์: เป็นสื่อน้อมนำครั้งทราและทรงคุณค่า

พุทธศิลป์ถือเป็นสื่อน้อมนำครั้งทรา (จารวารณ พึงเที่ยร, 2553: 14) เป็นแหล่งความรู้ เป็นศูนย์กลางจุดรวมของจิตใจ ที่มีคุณค่าความสำคัญ พoSรูปได้ดังนี้

1. ในฐานะเป็นที่พึ่งทางจิตใจ โดยเฉพาะพุทธศิลป์ที่เป็นพระพุทธรูปเป็นที่พึ่งทางจิตใจ ของชาวพุทธ สร้างขวัญกำลังให้แก่ผู้ต้องการกำลังใจ
2. พระสูปเจดีย์ พระแท่นไนตั้นศรีมหาโพธิ รอยพระพุทธบาท แผ่นจารึกหัวข้อพุทธธรรม เป็นต้น ต่างๆ เหล่านี้ ล้วนมีคุณค่าในฐานะสิ่งอนุสรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
3. เป็นเครื่องหมายของพุทธศาสนา และเป็นสิ่งประกอบในศาสนาริชี
4. เป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม และเป็นทางแห่งการทำบุญกุศลของชาวพุทธ ชาวพุทธจะอาศัยพุทธศิลป์เป็นการกราบไหว้บูชา เพื่อน้อมนำไปสู่การศึกษาและปฏิบัติธรรม การสร้างพระ การสร้างสูปเจดีย์ การบูรณะซ่อมแซม ซึ่งถือเป็นกุศลหลักทางพระพุทธศาสนา
5. มีคุณค่าทางศิลปะวัฒนธรรม ประเพณี สถาปัตยกรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ เชื้อชาติ ศึกษาเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทัศนคติค่านิยม สังคมวิถยา และศีลธรรมจรรยา ความงดงาม ความสุนทรี และทางเศรษฐกิจการท่องเที่ยวเป็นต้น

ศิลปะ: ที่เป็นพุทธพาณิชย์

พุทธศิลป์ นับเป็นงานศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อสนับสนุนและรับใช้งานทางด้านพระพุทธศาสนา แต่ก็มีศิลปะจำนวนไม่น้อยที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อพุทธพาณิชย์และการท่องเที่ยว อาทิความเชื่อและความศรัทธาในพุทธศาสนาของพุทธศาสนาิกชน โดยใช้วัสดุหรือสัญลักษณ์

ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือพระรัตนตรัย มาเป็นเครื่องมือสร้างรายได้และงหาผลประโยชน์ ในทางพาณิชย์และธุรกิจท่องเที่ยว กล่าวคือ เป็นการใช้เงินเพื่อแสดงออกซึ่งปฏิสัมพันธ์ระหว่าง พุทธศาสนา กับพุทธศาสนา ที่บ่งบอกถึงความใกล้ชิดและลักษณะความสัมพันธ์ที่มีร่วมกัน ผ่านพิธีกรรมหรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น การเช่าบูชาพระเครื่อง พระบูชา การทำบุญพระพุทธ รูปปางประจำวันเกิด การสักการะพระพุทธรูปด้วยดอกไม้ รูป เทียน ทอง ที่ทางวัดจัดบริการ ไว้ให้ การพานนำชมพระพุทธรูปปางพิสดาร (ปางอันซีน) เป็นต้น คำสอนของพระพุทธศาสนา สอนให้คนลด ละ เลิก กิเลสทุกชนิด สอนให้ใช้สติและปัญญาในการแก้ปัญหา รวมถึงสอนให้มีใจที่เป็นกุศล หมั่นทำบุญทำงาน แต่ก็มีคนจำนวนไม่น้อยใช้พลังศรัทธาความเคราะห์พนับถือ ตรงนี้มาหาประโยชน์ส่วนตัวเอง การปั่นราคาของเหรียญหรือพระเครื่องรอง หรือการสร้าง พระพุทธรูปปางแปลงๆ นับเป็นกิจกรรมเพื่อเรียกคนมาทำบุญและบริจาคเงินเข้าวัดทั้งสิ้น แนว ปฏิบัติเหล่านี้ถือว่าเป็นพุทธพาณิชย์ และเป็นกิจกรรมที่พึงได้รับความรังเกียจจากสังคมชาว พุทธเป็นอย่างยิ่ง

บทสรุป

พุทธศิลป์เป็นศิลปกรรมที่สร้างขึ้นในพระพุทธศาสนา ได้มีการสร้างติดต่อกันมาหลาย ร้อยปีแล้ว ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาช้านาน ด้วยเหตุนั้น พุทธศิลป์ในประเทศไทยจึงมีจำนวนมาก และทั้งหมดจะสร้างขึ้นในวัด ทั้งนี้ เพราะวัดเป็นจุดศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่นิกชน มีประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ในวัด โบราณสถานในวัดจึงเป็นแหล่งสำคัญ เพื่อการศึกษาค้นคว้าวิวัฒนาการทางด้านศิลปะ ของพุทธศิลป์แต่ละสมัย เป็นแหล่งศึกษาด้านประวัติศาสตร์ วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ศิลปะจึงมีคุณค่าต่อศาสนา ศาสนาเจริญที่ได้ศิลปะเจริญที่นั่น ศาสนามีลายลักษณ์อักษรฯ เป็นศาสนา แต่ศิลปะเป็นสิ่งโน้มนำให้คนเข้าหาหลักธรรมของศาสนา พุทธศิลป์จึงเป็น งานที่สร้างสรรค์ขึ้นมา เพื่อเป็นการอุทิศและรับใช้พระศาสนาโดยตรง เป็นการสืบท่องาย ของพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนในกาลต่อไป ศิลปะที่เป็นพุทธพาณิชย์หรือเพื่อจุ่งใจแก่นักท่องเที่ยวจึงไม่จดอยู่ในพุทธศิลป์ เนื่องจากไม่ได้สร้างเพื่อความบริสุทธิ์ด้านจิตใจ หากเป็นการสร้างขึ้นเพื่อการค้าขาย และสร้างแรงจูงใจเพื่อการท่องเที่ยวนั้นเอง

เอกสารอ้างอิง

ท.ม.(ไทย) 10/152-162/126-136.

ช.อ.(ไทย) 25/10/183-187.

- เขียน ยิ่งศิริ. (2514). ศิลปะคืออะไร. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.
- จากรูรัน พึงเทียร. (2553). พุทธศิลป์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- โชติ กัลยาณมิตร. (2548). พจนานุกรม สถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวนেื่อง. โรงพิมพ์เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2554). ประวัติศาสตร์สมัยสุขโขทัย ชุดตาม-ตอบเสริมความรู้สาระประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: ด่านสุทธารากการพิมพ์.
- พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2553). พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลคัพท์. กรุงเทพฯ: สหธรรมมิก.
- พระยาอนุมาณราชนน (เสถียร โกเศศ). (2515). หนังสือศิลปะสงเคราะห์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาการ.
- พระราชนูนี (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2540). ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม จำกัด.
- พิทยา บุนนาค. เスマ ลีมา: หลักสีมาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสี้ยกรุงครั้งแรกถึงครั้งหลัง. โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ไมระบุปีที่พิมพ์.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาสัมพันธ์.
- สงวน รอดบุญ. (2529). ศิลปกรรมไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศาสนा.
- สงวน รอดบุญ. (2535). สารานุกรมศึกษาศาสตร์ ฉบับพระเกี้ยรติ 12 สิงหาคม 2535, กรุงเทพฯ: วิสิทธิ์พัฒนา.
- <http://www.tumsrivichai.com/> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 12 ตุลาคม 2559.
- <http://www.kapook.com/view/51464> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 12 ตุลาคม 2559.
- <http://www.bloggang.com/viewdiary.php> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.bloggang.com/viewblog>. เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.manager.co.th/asp-bin/viewgallery>. เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://board.palungjit.org> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.dhammadjak.net/forums/viewtopic.php>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/13/entry-14>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 15 กันยายน 2559.
- <https://sites.google.com/site/chompoonao/calendar>
เข้าถึงข้อมูลวันที่ 17 ตุลาคม 2559.
- <http://www.pscchannel.com/12-composition/%E0%B8%A8%E0%B8%B4%E0%B8%A5%E0%B8%9B%E0%B8%B0%E0%B9%83%E0%B8%99%E0%B9%84%E0%B8%97%E0%B8%A2.pdf> เข้าถึงข้อมูลวันที่ 17 ตุลาคม 2559.